

ПРИСЛІВНИКОВІ ЕКВІВАЛЕНТИ СЛОВА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (XIV–XVII ст.): БАГАТОКОМПОНЕНТНІ МОДЕЛІ З ЛАНЦЮГОВИМ РОЗГОРТАННЯМ СТРУКТУРИ

Статтю присвячено опису форми вираження особливого мовного явища під назвою «еквівалент слова», показано характерні риси формальної організації цих одиниць на прикладі багатоконпонентних моделей із ланцюговим розгортанням структури, окреслено місце такого типу конструкцій у системі староукраїнської мови XIV–XVII ст.

Ключові слова: еквівалент слова, староукраїнська мова, форма вираження, структура, модель.

Тенденції мови до надлишковості, з одного боку, й економії, з другого, мають безпосередній вплив на творення й унормування нових одиниць різних мовних рівнів, що пов'язано з «розвитком граматичного мислення, потребою передати нові поняття, уявлення, відношення» [1, с. 221]. Водночас той чи інший елемент мови може бути відторгнений, а його функції перейти до інших одиниць [6, с. 10].

Тісний зв'язок мовних рівнів, входження одиниць нижчого рівня до складу вищого зумовлює те, що зміни певної морфологічної, лексичної або синтаксичної структури мови можуть зароджуватися поза цією структурою. «Синтагматичні умови функціонування синтаксичних одиниць» можуть створювати умови для виникнення нових часткових систем [1, с. 224–225].

Одним із наслідків взаємодії одиниць різних мовних рівнів є утворення перехідних явищ, які містяться на периферії мовної системи, але функціонування яких має вплив на мовне ядро і його структуру.

До таких перехідних явищ належать еквіваленти слова (ЕС), які зазвичай є стійким поєднанням повнозначного і неповнозначного слів і співвідносяться з певною частиною мови, тобто мають ознаки слова і не-слова. Ці одиниці належать до перехідних, оскільки тривале вживання їх в обставинній функції зумовлює перехід від вільних прийменниково-відмінкових конструкцій до сталих утворень, співвідносних зі словом, і далі – за сприятливих умов – до повноцінної лексеми.

Реєстр прислівникових еквівалентів слова староукраїнської мови XIV–XVII ст. отримано в результаті вибірки зі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» за ред. Л. Гумецької [3], «Словника української мови XVI – першої половини

XVII ст.» за ред. Д. Гринчишина [4] і «Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» Є. Тимченка [5].

ЕС виникає спершу на синтаксичному рівні як явище функціональне, пов'язане зі сталим розміщенням певних компонентів у реченні, а тому особливості форми вираження згодом впливають на внутрішню форму цих мовних одиниць у процесі адвербалізації.

У цій роботі використано принципи моделювання ЕС, розроблені й упроваджені А. Лучик [2, с. 26–33]. Для аналізованих одиниць було утворено два найзагальніші різновиди моделей: двокомпонентні, або базові, і багатоконпонентні. Базовими вважаються найпростіші моделі ЕС, представлені лише одним початковим і одним компонентом розгортання [2, с. 33]. Багатоконпонентні моделі, природно, об'єднують три і більше елементів.

Серед багатоконпонентних моделей ЕС моделі з ланцюговим розгортанням структури становлять кількісно найменшу групу одиниць (36). Вони представлені трикомпонентними двокроковими моделями, які розподілено на підгрупи залежно від частиномовної належності їхніх компонентів. З огляду на це виокремлено такі типи моделей: прийменниково-іменний (23), частково-іменний (5), займенниковий (5), прислівниково-займенниковий і сполучниково-іменниковий типи.

ЕС активно функціонують в українських текстах XIV–XVII ст.:

«коли кн<а>зю Семену спустити вышній ставъ, а в тотже час кн<а>зю Василью спустити свій ставъ нижній – оба два ставы в одинъ час спустити и в одинъ час заставити» (Луцьк, 1463 AS I, 55).

«Поткался зъ нимъ **самъ на самъ**» (Рук. хр. 80).
«Треволненіе: Трохъ волнъ **въ единому купу звети**» (1627 ЛБ 133).

«Казимируу брату отъ Му(р)тазы поклонъ рекиши бы то было сведомо штожъ вы насъ... здоровья отъведываеете отъ ле(то)шиего и **до сего часоу** стрета послали были есте, ино тогды мы ... отъ своихъ непридтеле(и) великую працоу мели есмо» (б.м.н., 1484 ЯМ).

Сполучниково-іменниковий тип репрезентовано моделлю, в якій початковим компонентом виступає порівняльний сполучник **якъ**, поєднуючись з прийменником **на**, котрий своєю чергою сполучається з іменником чоловічого роду у формі знахідного відмінка однини (схема **Сп + Пр + I_{ч.,з.в. одн.}**): **якъ** → **на** → **выборь**.

«Потомоу алентъ на цѣсарьство стоупиль, и то(т) заражень былъ аріанскою ересю маючи паны(и) свои **якъ на выборь** еретики всѣ» (XVI ст. УЄ № 29519, 264).

Прислівниково-займенниковий тип також представлений лише однією моделлю, в якій прислівник поєднується із займенником у формі чоловічого роду родового відмінка однини за посередництвом прийменника **от** (схема **Пс + Пр + I_{ч.,р.в. одн.}**): **болше** → **от** → **того**.

«а **бо(л)ше о(т) того** не имаемъ перепустити зло оу<чи>нити нашимъ лю(д)мъ оу коруна» (Серет, 1445 Cost. II, 729).

Моделей займенникового типу утворено п'ять. У трьох із них початковим компонентом є займенник **сам** у формі називного відмінка однини. Двічі він сполучається зі зворотним займенником **себе** за посередництвом прийменників **на** і **през**, формуючи моделі **самъ** → **на** → **себе** і **самъ** → **през** → **сѣ** (схеми **З_{ч.,н.в. одн.} + Пр + З_{р.в. одн.}** і **З_{ч.,н.в. одн.} + Пр + З_{д.в. одн.}** відповідно). В одній моделі наявне дублювання форми вираження початкового компонента, який сполучається з наступним за допомогою прийменника **на** (схема **З_{ч.,н.в. одн.} + Пр + З_{ч.,з.в. одн.}**): **сам** → **на** → **сам**. Таким самим чином – за рахунок дублювання форми вираження початкового компонента – утворено дві інші моделі: **все** → **на** → **все** (схема **З_{ч.,н.в. одн.} + Пр + З_{ч.,з.в. одн.}**) і **все** → **а** → **все** (схема **З_{ч.,н.в. одн.} + Сп + З_{ч.,н.в. одн.}**).

«**во згола все А все** што **в(д)но** Колъвекъ в томъ за(м)коу и (с)каръбцоу было для велико(г) **впанованья** **вгну** погорело» (Київ, 1640 ЛНБ 5, III 4063, 21).

Частково-іменні моделі сформовані переважно на основі поєднання частки **ни** (**не**) з прийменниково-іменниковими конструкціями. Лише в одній моделі початковими компонентами виступає частка **боудь**. Вона сполучається з прийменником

от, який своєю чергою приєднує прислівник **колѣ**: **боудь** → **от** → **колѣ** (схема **Ч + Пр + Пс**).

«а також **варе** що за ку(н)ци и **боу(д) от колѣ** **пріиду(т)** та **иму(т)** складати свои товаръ оу баковѣ а они с ни(х) да **возмоу(т)** ... **мыто о(т) гривны**» (Сучава, 1460 DIR «А» 515).

У решти моделей початковим компонентом є частка **ни** (**не**), яка в чотирьох моделях поєднується з прийменниково-відмінковими конструкціями. Таким чином утворено моделі **не** → **в** → **часъ** (схема **Ч + Пр + I_{ч.,з.в. одн.}**), **не** → **з** → **жартемъ** (схема **Ч + Пр + I_{ч.,о.в. одн.}**), **не** → **до** → **речи** (схема **Ч + Пр + I_{жс.,р.в. одн.}**).

«**Не до речи** здался мовити» (АП. 1208).

«**Не въ часъ** ездить с тымъ листомъ: **вже** по року» (1573, Кн. Луцк. л. 502 об.).

Лише одна модель утворена послідовним поєднанням частки **ни** із займенником та іменником чоловічого роду у формі родового відмінка однини (схема **Ч + [З + I_{ч.,р.в. одн.}**): **ни** → **жадного** → **часоу**.

Прийменниково-іменні моделі становлять кількісно найбільшу групу моделей. Початковими компонентами в них виступають прийменники **въ**, **до**, **зъ** (**зо**), **на**, **от**, **под**, **съ**, **оу**.

Серед ЕС прийменниково-іменного типу вирізняється група одиниць, опорним компонентом яких є іменник **час** у різних відмінкових формах. За допомогою цих ЕС побудовано 8 моделей, початковими компонентами в яких є прийменники **въ**, **до**, **на**, **от**, **оу**. Деякі з них утворені на базі двокомпонентних ЕС. Зокрема, структура моделі **в** → **час** зазнала ускладнення за рахунок додаткових компонентів, представлених вказівним займенником, що привело до формування двокрокової моделі: **в** → **томъ** → **часъ** (схема **Пр + З_{ч.,м.в. одн.} + I_{ч.,з.в. одн.}**). Варіантом цієї моделі виступає конструкція з початковим прийменником **оу** і тими самими компонентами розгортання, але іншою відмінковою формою опорного компонента: **оу** → **том** → **часоу** (**Пр + З_{ч.,м.в. одн.} + I_{ч.,д.в. одн.}**).

Двокомпонентна модель **на** → **час** лягла в основу іншої трикрокової моделі, де її структура ускладнилася вказівним займенником: **на** → **тотъ** (**тои**) → **часъ** (схема **Пр + [З + I_{ч.,з.в. одн.}**).

У решти моделей з опорним іменником початковими виступають прийменники **от** і **до**. Прийменник **от** є початковим компонентом у трьох моделях, які є структурними різновидами одна одної. Усі вони представлені поєднанням прийменника **от** із займенником **сеи** та іменником **час**. У перших двох моделях диференційною ознакою є відмінок опорного компонента: **пор.**, **от** → **сего** → **часа** (схема **Пр + [З + I_{ч.,р.в. одн.}**) і **от** → **сего** → **часоу** (схема **Пр + З_{ч.,р.в. одн.} + I_{ч.,д.в. одн.}**). Третя модель відрізняється від попередніх за формами

відмінка і числа: *от* → *сихъ* → *часовъ* (схема $Pr + [3 + I]_{ч., М.в. мн.}$). Інша аналогічна останній модель утворена на основі поєднання цього самого приєдника із займенником *тои* також у формі чоловічого роду місцевого відмінка множини (схема $Pr + [3 + I]_{ч., М.в. мн.}$): *до* → *тыхъ* → *часовъ*.

Ця група моделей репрезентована ЕС з темпоральною семантикою, що визначає синтаксичну функцію цих одиниць і їхню належність до прислівникового класу слів.

«*Пры томъ были люди зацные: Федоръ княжа, на тотъ часъ Воевода Луцкій; Рымонъ и Жыкмонть, жолнере алыбо бояре з Литвы*» (Луцьк, 1389 РЕА I, 28).

«*А на то свѣдкове наш митрополит, и рада королевскаа пан Халецкый и пан Боговскый, що оу том часоу были оу нас и оу посолствѣ ... от кролъ*» (Сучава, 1460 ВД II, 276).

«*и в томъ часъ жадаеть абыхмо змовилися з братьею нашою противъ поганьства за хрестияньство*» (Вільна, 1493 ОПВВ 152).

«*Маю давати у годъ одъ сихъ часовъ и на вѣки вѣчныи*» (Вільна, 1499 АСД VI, 3).

«*А пак до того вереме и до того часоу ... Владислав, крал оугрскїи и чѣскїи, и Ян Олбрахть, крал полскїи ... и княз Жигмонт тако слюбилі нам*» (Гирлов, 1499 ВД II, 423).

В інших приєдниково-іменних моделях початковими компонентами є приєдники *въ*, *до*, *зъ* (зо), *на*, *от*, *подъ*, *съ*.

Приєдник *от* утворює одну модель. На I кроці формування структури він поєднується із займенником у формі родового відмінка множини, який на II кроці формування структури приєднує іменник середнього роду з такими самими граматичними характеристиками: *от* → *тыхъ* → *мѣсть* (схема $Pr + [3 + I]_{с., Р.в. мн.}$). Цій моделі можна протиставити іншу двокрокову модель з початковим приєдником *до* і такими самими компонентами розгортання: *до* → *тыхъ* → *мѣсть* (схема $Pr + [3 + I]_{с., Р.в. мн.}$).

«*И онъ имаеть держати тыѣ двѣ дѣлници мои дѣдины и отчизны моеѣ ... до тых мѣсть, докол емоу отложит двѣ тисѣчи золотых, кто боудет ближній к тым двѣма дѣлницам*» (Добучини, 1487 АС I, 239).

Приєдник *до* також сполучається із займенниково-іменниковою сполукою у формі родового відмінка множини (схема $Pr + [3 + I]_{с., Р.в. мн.}$): *до* → *сихъ* → *времен*. Ще в одній моделі він поєднується з опорним іменником *день* за допомогою займенника, утворюючи модель *до* → *сихъ* → *дновъ* (схема $Pr + [3 + I]_{с., Р.в. мн.}$).

Приєдник *под* є початковим компонентом у двох моделях, сполучаючись із

займенниково-іменниковими сполуками у формі жіночого роду орудного відмінка однини і множини: *под* → *тою* → *мерою* і *подъ* → *своими* → *хорогвѣми* (схеми $Pr + [3 + I]_{ж., О.в. одн.}$ і $Pr + [3 + I]_{ж., О.в. мн.}$ відповідно).

У двох моделях початковим компонентом виступає приєдник *съ*. В обох моделях він поєднується із займенниками та іменниками у формі орудного відмінка однини: *съ* → *своею* → *парсоуною* (схема $Pr + [3 + I]_{ж., О.в. одн.}$), *съ* → *оусим* → *сердцемъ* (схема $Pr + [3 + I]_{с., О.в. одн.}$).

По дві моделі формують приєдники *зъ* (зо) і *оу*. Приєдник *зъ* (зо) на I кроці формування структури приєднує займенник *весь* у формі жіночого роду, який на II кроці формування структури сполучається з іменниками жіночого роду у формі давального й орудного відмінків однини: *зо* → *всеи* → *души*, *зо* → *всею* → *готовостю* (схеми $Pr + [3 + I]_{ж., Д.в. одн.}$ і $Pr + [3 + I]_{ж., О.в. одн.}$ відповідно).

«*А такъ и(х) мѣл(с)ть йнове Трипо(л)ские, ... зо всею готово(ст)ю и доводами своими ... на завтрае ... у грани(ц) свои(х) се остановили*» (Трипілля, 1599 ККПС 115).

Приєдник *оу* двічі поєднується з приєдниково-іменниковими сполуками, формуючи моделі *оу* → *в* → *оброубе* (схема $Pr + Pr + I_{ч., Д.в. одн.}$) і *у* → *въ* → *мѣста* (схема $Pr + Pr + I_{с., Р.в. одн.}$).

«*продали есмо ... дѣдковциною свою ... зъ землями своими ... как са и собе мают, ... а на озере земляца пашина Коузневцина ... также оу в оброубе грани, гдѣ Бабич снал са Чорнороем а Розозна втекла в Чорноруй*» (Друцьк, 1492 АС III, 23).

По дві моделі формують приєдники *въ* і *на*. В одній із них опорним компонентом виступає іменник *время*, утворюючи моделі *въ* → *свое* → *время* (схема $Pr + [3 + I]_{с., З.в. одн.}$). В іншій моделі приєдник *въ* сполучається із займенником та іменником жіночого роду у формі місцевого відмінка однини: *в* → *тои* → *мѣре* (схема $Pr + [3 + I]_{ж., М.в. одн.}$).

Приєдник *на* виступає початковим компонентом у моделях, утворених на основі займенниково-іменникових сполук. В обох він поєднується із займенниками та іменниками середнього роду у формі місцевого відмінка множини: *на* → *всѣхъ* → *мѣстехъ*, *на* → *которыхъ* → *врѣменахъ* (схема $Pr + [3 + I]_{с., М.в. мн.}$).

Як показало дослідження, прислівникові ЕС були широко вживані в українській мові XIV–XVII ст. Багатокomпонентні моделі з ланцюговим розгортанням структури представлені лише двокроковими моделями, серед яких

більшість – 23 одиниці – прийменникові конструкції. Іноді початковим компонентом таких моделей стають займенники (5 моделей) і частки (5 моделей). Зафіксовано одну модель зі сполучником у ролі ініціального компонента моделі. Обов'язковим елементом моделей з ланцюговим розгортанням структури є іменник або його найближчий частиномовний

відповідник – займенник, які утворюють смисловий центр усієї конструкції.

Аналіз форми вираження прислівникових ЕС староукраїнської мови дає підстави стверджувати, що ці одиниці мають чітку структуру, у реченні виконують типову синтаксичну функцію обставини і є невід'ємним складником тогочасної мовної системи.

Список умовних скорочень

AS	– Arhivum księżąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I, 1366–1506; t. III, 1432–1534.	Кн. Луцк.	– Книга Гродская Луцкая. Рукопись Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве.
BD	– Documentele lui Ștefan cel Mare, publicate de Ioan Bogdan. – București. vol. I–II.	ЛБ	– Беринда П. Лексикон славенороский. – К., 1627.
Cost.	– Documentele moldovenesti inainte de Ștefan cel Mare. – Iași, vol. I–II.	ОПВВ	– Відмова послам воєводи волоського у Вільні, 1493 р. – Москва, ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), оп. 1, кн. 4, арк. 193.
DIR “A”	– Documente privind Istoria României, veacul XIV, XV A. Moldova, vol. I (1384–1475).	РЕА	– Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России, т. I, т. III.
АП	– Апокрисис, соч. Христофора Филалета (1597–1599) // Русская историческая библиотека. – СПб., 1882. – Т. 7.	Рук. хр.	– Рукописный хронограф (до 1656). – Рукопись принадлежала редакции ж. «Киевская старина». Ныне ВБУ, № 165.
АСД	– Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, т. II; т. IV. Київ, 1640 ЛНБ 5, III 4063, 21.	УЄ № 29519	– Учительне Євангеліє. – 3 території Бойківщини, XVI ст.
ККПС	– Книга Київського підкоморського суду (1584–1644).		

Список умовних позначень

ЕС	– еквівалент слова	одн.	– одиниця
ж.	– жіночий рід	Пр	– прийменник
З	– займенник	Пс	– прислівник
І	– іменник	с.	– середній рід
мн.	– множина	Сп	– сполучник
Н.в., Р.в. ... М.в.	– називний відмінок, родовий відмінок... місцевий відмінок	Ч	– частка
		ч.	– чоловічий рід

Список літератури

1. Деянова М. Изменения на морфологическом уровне, обусловленные явлениями синтаксиса / М. Деянова, Д. Станишева. – София : БАН, 1976. – 226 с.
2. Лучик А. А. Эквиваленты слова в украинській і російській мовах : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова»; 10.02.02 «Російська мова» / Лучик Алла Анатоліївна ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2001. – 430 с.
3. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [редкол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький]. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
4. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / [редкол.: Д. Гринчишин (голова), У. Єдлінська, Я. Закревська, Р. Керста, Л. Полога, М. Чікало]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994–2010. – Вип. 1–10, 12–15.
5. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Є. Тимченко ; упоряд. В. В. Німчук, Г. І. Лиса ; НАН України, Укр. Вільна Акад. Наук у США. – К. ; Нью-Йорк : [б. в.], 2002–2003. – Кн. 1–2.
6. Чередниченко О. І. Про мову і переклад / О. І. Чередниченко. – К. : Либідь, 2007. – 248 с.

K. Melnyk

ADVERBIAL EQUIVALENTS OF A WORD IN OLD UKRAINIAN (14TH–17TH CENTURIES): MULTI-COMPONENT MODELS WITH CHAIN UNFOLDING OF COMPONENTS

The paper deals with the formal description of a special lingual phenomenon called “equivalent of a word.” One of the consequences of interaction of units that belong to different language levels is forming transitive phenomena that are placed on a language’s periphery but influenced on a language’s core and its structure.

The equivalent of a word belongs to such a transitive phenomenon. Typically, the equivalent of a word is a combination of a notional part of speech and a structural one. These units belong to transitive ones because their functioning as adverbs causes their transition from prepositional structures to fixed combinations that can be considered as lexemes, and, if circumstances allow, further to fused lexemes.

The equivalent of a word appears as a functional unit in a sentence because of its constant place. Then, the peculiarities of its formal structure influences on its inner structure.

With the purpose of analysis, two general model types were created for these units. The first model type is called a basic one; the second model type is called a multi-component one. The basic models are the simplest ones that are represented by combinations of the unique initial component and one unfolding component. Multi-component models consist of at least three components.

The models with a chain unfolding structure form the smallest group of units (36 units). They are represented by the three-component two-stepping models that are divided into subgroups depending on their part-of-speech characteristics.

The equivalents of a word occur frequently in Old-Ukrainian texts. The analysis of their formal structure shows that these units have clear organization and syntactic function so they are an integral part of the Old-Ukrainian language system.

Keywords: equivalent of a word, Old Ukrainian, form, structure, model.

Матеріал надійшов 13.11.2015

УДК 811.161'04"16/17"

Передрієнко В. А.

ПАМ'ЯТКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті схарактеризовано проблеми дослідження української мовної особистості за староукраїнськими пам'ятками другої половини XVII – XVIII ст., переважно рукописними. Звернуто увагу на можливості дослідження цієї особистості в синхронному плані та в плані її історичного формування.

Ключові слова: друга половина XVII – XVIII ст., живе народне мовлення, староукраїнська літературна мова, староукраїнські пам'ятки, українська мовна особистість.

Проблеми мовної особистості висвітлюються сьогодні переважно на матеріалі сучасної літературної мови або принаймні нової, початок якої традиційно пов'язують з І. Котляревським. Що стосується попередньої доби, то кількість відповідних досліджень значно нижча. Так, можна назвати кандидатську дисертацію Ю. Беседіної, виконану на матеріалі «Повісті временних літ», у якій об'єктом уваги є проблема світу і його мовного відбиття у свідомості середньовічної людини [2], статтю польської дослідниці М. Рудковської, де використано мовлення персонажів – поляків та

українців – в українських інтермедіях XVII–XVIII ст. [7], тощо. Цікаві спостереження, що мають певний стосунок і до проблеми людини та її мовного світу, знаходимо в дослідженнях Л. Ушкалова [10], В. Соболя [9], Б. Криси [6], З. Генік-Березовської [3] та ін., хоча тематична спрямованість цих досліджень інша.

Цілком очевидно, що причиною зниження уваги до згаданої проблеми в плані історичного розвитку мови можна вважати певні труднощі, пов'язані, по-перше, з вичленуванням із мовного потоку саме україномовних текстів, по-друге,